

УДК 94:340.12:342.34

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1244521>

В.А. ГРЕЧЕНКО,

завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ,
доктор історичних наук, професор,
м. Харків, Україна; e-mail: grechenko18@gmail.com;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

О.В. БРУСАКОВА,

доцент кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ,
кандидат філософських наук,
м. Харків, Україна; e-mail: advokat.brusakova@gmail.com;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6522-8020>

ПОГЛЯДИ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ВЧЕНИХ-ЮРИСТІВ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ ПРАВА У ДАВНІХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

V.A. GRECHENKO,

Head, Chair of Social and Humanitarian Disciplines,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Kharkiv, Ukraine; e-mail: grechenko18@gmail.com;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

O.V. BRUSAKOVA,

Ass. Professor, Chair of General Law Disciplines,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Ph.D. in Philosophical Sciences,
Kharkiv, Ukraine; e-mail: advokat.brusakova@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6522-8020>

THE VIEWS OF PRE-REVOLUTION SCIENTISTS-LAWERS ABOUT ORIGIN OF LAW AMONG ANCIENT EASTERN SLAVS

Постановка проблеми

Проблема виникнення держави та права є однією із засадничих в історії права. Чи виникли вони одночасно, чи право було первинним, а держава вторинною, чи навпаки – це питання не зійшло з порядку денного досліджень сучасних вчених, які, в свою чергу, спираються на розробки своїх попередників – основоположників вітчизняної історії права, їх учнів та послідовників, що працювали і творили у XIX – на початку XX ст. Значна частина їх думок була піонерською та новаторською і не втратила своєї актуальності і донині. Разом із тим, нам не вдалося знайти жодної публікації у вітчизняній історико-правовій літературі, де б послідовно і системно висвітлювалося це питання. Тому наше завдання ми вбачаємо у висвітленні поглядів вчених XIX – початку XX ст. щодо проблеми походження права.

Розробка питання про походження права

Вчені дореволюційних університетів певну увагу приділяли питанню про походження звичаєвого права. Тогочасна вітчизняна історіографія висунула дві основні концепції з цього приводу. Перша, як відмічається в сучасній юридичній літературі, "називалася теорією стихійного походження звичаю, друга – теорією первинної індивідуальної творчості. Відповідно до першої концепції в основі звичаєвого права знаходилася однакова масова поведінка людей, що формувалася стихійно та інстинктивно. За іншою теорією одноманітна поведінка формувалася не стихійно, а за допомогою цілеспрямованої діяльності окремих індивідів, яким згодом починала наслідувати інша маса людей" [1, с.41].

На думку Ф.В. Тарановського (1917 р.), масова поведінка може бути для індивіда чинником,

що перетворює відповідний образ дії в обов'язкову норму права тільки тому випадку, коли воно є результатом усвідомлення його суспільної необхідності. Дослідник вважає, що різного роду особисті звички, а також "суспільно-шкідливі дії, як би вони не були поширені в громадському середовищі, не породжують звичаєвого права, оскільки і не супроводжуються усвідомленням їх громадської необхідності" [2, с.79].

Цікава точка зору І.Г. Оршанського, яку він висловив ще у 1879 р., що важливою особливістю звичаєвого права є те, що воно є результатом "творчості народу в тісному сенсі і стоїть абсолютно осібно від офіційного, державного життя країни з її законодавством" [3, с.158, 159].

Видатний англійський правник XVIII ст. Уільям Блекстоун (W. Blackstone), як зазначає Ллойд Духайм (Lloyd Duhaime), щодо походження права писав наступне: "Важливий резон щодо об'єднання [групи людей] разом: а саме, що ціле повинне захистити усі свої частини, і що кожна частина повинна виявити покору волі цілого, або, іншими словами, що суспільство повинне охороняти права кожного індивідуального члена, і тому (у відповідь на цей захист) кожен індивідуум повинен підкорятися законам суспільства; без підпорядкування всього це було б неможливе" [4].

М.П. Загоскін у своїй роботі 1899 року відмічав, що звичаєве право – це прадавній вид права, що склався в додержавну епоху і який забезпечував єдність і виживання суспільства. Дієвість його норм забезпечувалася усіма інститутами цього суспільства. Звичаєве право завжди етнічне. Немає звичаєвого права без його носія – певного етносу. Дослідник визначав його як "сукупність норм неписаного права, що діє в середовищі відомого народу" [5, с.29].

Джерелом звичаєвого права був, безумовно, правовий звичай, норми якого завжди органічно пов'язані з релігійними і моральними нормами, що панували в суспільстві. Саме тому, відмічає З.І. Єнікеев, "норми звичаєвого права в очах членів суспільства мали незаперечний авторитет і відповідали уявленням про вищу справедливість" [6, с.99].

Як писав американський правник XIX ст. Джон Сімонтон (Simonton J. W.): "Якщо стосунки між членами організованого суспільства регулюються законом і якщо там існують принципи правди чи неправди, що належать до морального світу чи називаються моральними законами чи природними законами, відповідно до яких ці стосунки регулюються, потім теоретично, на-

самкінець, ці принципи повинні сформуватися в фундамент місцевих законів" [7, с.198].

Зі змінами у первісному суспільстві, стосунки між родичами ускладнювалися, а життя роду ставало все менш замкнутим. Ще В.Й. Ключевський згадував про те, що в процесі свого розселення слов'яни явно втратили родову організацію і поступово перейшли до об'єднання на базі сусідської територіальної громади [8, с.130].

Ймовірно на рубежі VIII–IX ст. на зміну родової організації східних слов'ян прийшла сусідська (територіальна) община, що об'єднувала представників декількох племен, але основу її склали усі ті ж кровні родичі, що пам'ятали свою спорідненість і зберігали родові звичаї. Істотно змінився характер соціальної організації. Вона втратила свої основні риси – замкнутість і окремішність. В процесі тривалої міграції східним слов'янам довелося змінити не лише свій господарський устрій, перетворюючись із землеробів у мисливців, купців і воїнів, але і форму соціальної організації – від перших надгромадівських структур у вигляді племені до складніших – союзів племен (протодержав) [9, с.59–61].

Однією племінною традицією і звичаями роду на стадії протодержави вже було не обійтися. З'явилася потреба в організації нової, складнішої системи регулювання суспільних стосунків, яка б поширювалася не лише на кровних родичів, але на усю територію, яку займали взаємодіючі між собою люди. А значить виникла нагальна необхідність у владі і праві, найпершою і основною формою якого стало право звичаєве. Повноваження влади з часом все більше розширювалася і зміцнювалася разом з розвитком держави, отримуючи опору в правових інститутах.

К. Демель (Demel K.) дав наукове розуміння етнокультурної та суспільно-політичної ідентичності, яке допомагає осмислити ранній етап державо- та правотворення східнослов'янської спільноти в трьох вимірах: 1. функціональному, що дозволяє вирізняти себе і уподібнюватися іншим; 2. релятивістському – ідентичність перебуває в процесі змін; 3. плюралістичному – кожна з етнічних груп, об'єднаних у землю, володіє загальними для слов'ян ознаками та власними, які відсутні в інших. Спільними були мова, виробнича культура, міфологія та культури. Відмінними для всіх були початкові назви самих груп, назви міст-центрів і території, закріпленої за цією групою) [10, с.95].

У руслі цих же ідей Е. Гофман (Gofman E.) розробив концепцію соціального ладу, в якій індивіди внаслідок домовленості формують

інституціональну поведінку, що є наслідком їх взаємодії [11, с.105].

Міркуючи про руське звичаєве право, О.О. Леонт'єв відмічав, що "воно має перевагу перед писаним законом не лише відносно більшої відповідності з життям і переконаннями того середовища, в якому воно застосується; воно має перевагу і безвідносно до цього середовища, що доводиться, по-перше, тим, що багатьма своїми постановами воно, усупереч зарозумілому відношенню до нього наших законників, ближче до засад римського права і сучасного права європейських народів, чим наші писані закони, і, по-друге, тим, що розробленістю багатьох інститутів залишає писані закони далеко позаду, нормуючи такий правовідносини, які нашими законами не передбачені" [12, с.10, 11]. Як нам здається, це твердження повною мірою може бути застосоване саме до початкового періоду становлення і розвитку Давньоруської держави.

Певний внесок у розробку питання про виникнення права вніс професор Харківського та Казанського університетів А.Г. Станіславський (1817–1883). У своїх працях він виявив схильність до філософських побудов в області права і виведення його засад з природи людини, хоча і знаходив необхідним йти середнім шляхом між крайнощами історичної і філософської шкіл. Станіславський звернув увагу на історію права ("О ходе законоведения в России"), а потім до розвитку основних поглядів історичної школи ("О происхождении положительного права"). Проте Антон Григорович продовжував цікавитися "початком спільності" набагато більше, ніж "початком особності". На думку Станіславського: "Щоб визначити, в чому саме полягає загальнолюдський елемент позитивного права, потрібно, передусім усвідомити зміст завдання людського роду". Це завдання полягає в здійсненні закону морального, пізнаваного у божественному одкровенні і вченні Христа. Детальному розвитку цієї думки присвячено "О влиянии христианства на развитие семейного права, преимущественно у римлян" [13].

А.Г. Станіславський був одним з видатних представників філософії права того часу. В курсі своїх лекцій він визначав право як сукупність умов, необхідних для виконання розумних цілей буття за посередництва діяльної волі людини. Це – сукупність умов розумного життя одиничних людей і людського суспільства. Метою права є благо. Але на відміну від моралі, метою якої теж є благо, до області права відносяться

тільки зовнішні сторони в діях людей. Право відособлене від моралі, хоча і не повинне суперечити їй. "Корінне, первинне джерело позитивного права, – пише Станіславський в повному узгодженні з ідеями історичної школи, – є народна свідомість, є дух народу, його погляди і переконання" [13]. Виразом народних переконань є і держава, а тому правом є не тільки те, що виходить від держави. Джерелами права є звичаї, законодавство, юриспруденція. Станіславський підкреслює, проте, активну роль законодавства і визнає, що повне буття права можливе тільки в державі", бо останнє охороняє його. Державу, на думку Станіславського, не можна назвати суспільством природним, самою природою даним як сім'я і народ; вона повинна розглядатися як продукт людської волі. Таке розуміння держави приводить автора до заперечення в якості джерела права загальнолюдських переконань, що ґрунтуються на єдності людського роду. Аргументується це відсутністю загального органу, що здійснює постійну, правильну, а не випадкову і тільки фізичну, охорону права і його здійснення. Цікаві міркування Станіславського про співвідношення громадського буття і законодавства висловлені їм в промові на урочистих зборах Казанського університету 08.06.1853 р.: "Як сукупність правил, що визначають явища суспільного життя, законодавство по усій справедливості може розглядатися як найвірніше її відображення. І далі: "Розвиток законів йде, так би мовити, рука в руку з розвитком самого суспільства", "кожному моменту в розвитку даної держави відповідає неодмінно такий же момент в розвитку її законодавства". Таким чином, в цих положеннях підкреслюється та і інша сторона взаємозв'язку суспільного життя і права, залежність права від розвитку суспільних стосунків і активний вплив права на них [13].

Зараз багато дослідників сходяться на думці, що на етапі існування союзу племен у східних слов'ян вже функціонували звичаєво-правові системи, які забезпечували юридичне регулювання соціально-економічних і правових стосунків в кожному племені. Відмічаючи важливу регулятивну роль звичаю в суспільстві, слід відзначити, що він виступає як нерозривна складова частина єдиної системи звичаїв, усіх соціальних норм, що функціонують в суспільстві на тому або іншому етапі його розвитку.

Ті звичаї, які визнавалися і санкціонувалися владою, нехай навіть це відбувалося в усній формі (наприклад, Закон Руський), набували статусу звичаєвого права.

Можна погодитися з думкою Я.М. Щапова і М.Б. Свердлова, що назва "Закон Руський" стала наслідком зворотного перекладу з грецької мови східнослов'янської назви "Правда Руська") [14, с.122; 15, с.120].

Норми звичаєвого права у міру зміцнення державної влади або закріплювалися в нормативних правових актах, або видозмінювалися, або зовсім відмінялися владою. Аналіз текстів різних редакцій Руської Правди дозволяє наочно переконатися в цьому.

Отже, правовий звичай можна визначити як правила поведінки, що склалися на певному етапі розвитку суспільства, що були санкціоновані державою, що гарантувала їх виконання.

Гене́за усного права у східних слов'ян

У процесі еволюції усного права у східних слов'ян важливе місце займав "Закон руський", норми якого знайшли відображення в договорах Давньої Русі з Візантією 911 і 944 рр., прадавніх міжнародних договорів Русі, що збереглися. У тексті договору 911 р., наприклад, говорилося, що руська сторона повинна була присягати "згідно із законом і по покону" свого народу [16, с.7].

Є підстави погодитися з припущенням В.О. Томсінова, що словосполучення "закон руський" застосовувалося в X ст. "як усне звичаєве право, що діяло у рамках давньоруського суспільства" [17, с.86]. Термін "покон", за його думкою, "означав на Русі в IX ст., на відміну від терміну "закон", сукупність племінних звичаїв – тобто звичаїв, що діяли не на усій території Київської Русі, а лише у рамках якого-небудь племені, що складало частину руського народу". В.О. Томсінов робить висновок, що "закон" – "це звичаєве право територіальної дії, а "покон" – звичай персонального характеру дії або, інакше кажучи, звичай, пов'язані не з державною територією, а з певною етнічною спільністю" [17, с.86]. Крім того, в договорі 944 р., на відміну від договору 911 р., згадується, окрім слова "закон", термін "статут", який потім став застосовуватися на Русі "для позначення сукупності писаних правових норм, встановлених князем" [17, с.85–89]. Потрібно розуміти, що в період укладення договорів з греками терміном "статут" визначали "норми усного характеру, санкціоновані князівською владою" [17, с.89].

Важливо підкреслити, що в літописних текстах слово "закон" ніяк не співвідноситься з державою або з державною санкцією. На думку С.Н. Нікольського, це "робить дуже маловірогідною можливість його інтерпретації як "закону" в сучасному розумінні терміну. Одно зі значень

цього слова, вважає автор, зв'язано "з позначенням традиційних норм поведінки, освячених предками", оскільки слово "закон", як правило, поєднується з визначенням "батьків своїх", що "прямо вказує на його віднесення до традиційних звичаїв і норм поведінки, що зберігаються здавна" [18, с.17, 19].

Відомостей про давньоруське звичаєве право до нас дійшло не дуже багато, а ті, що є, розосереджені по фольклорних пам'ятниках і письмовим джерелам різного характеру (передусім літописам). Про правові звичаї, що існували на Русі, можна скласти повніше уявлення, якщо брати до уваги схожі звичаї в країнах, близьких по культурі і рівню розвитку. Закони Руської Правди відбили еволюцію соціальних стосунків на Русі XI–XIII століть. Загальне право, законодавство князів і судочинство представили основу Руської Правди [19].

Слід відзначити внесок професора Новоросійського (Одеського) університету Ф.І. Леонтовича у вивчення системи звичаєвого права Київської Русі. Передусім в праці "Старый земский обычай" він представив звичаєве право центральною віссю життя давньоруського суспільства. "Земство" (грумада) охороняла та застосовувала звичай в інтересах регулювання свого життя.

У центрі уваги М.Ф. Владимирського-Буданова були такі проблеми, як виникнення та суть держави і права, періодизація історії права Київської Русі. Лейтмотивом його концепції була думка про потребу досліджувати право кожного народу у його найголовніших проявах – у його власному історичному бутті [20, с.132].

Особливості поглядів М.Ф. Владимирського-Буданова

Специфіка поглядів М.Ф. Владимирського-Буданова щодо виникнення і сутності держави полягала у розгляді цього питання в національно-історичному аспекті. Він не визнавав держави і права "взагалі". Він розглядав фактори утворення і становлення держави, як держави конкретного етносу, досліджуючи французьку, німецьку держави, Київську Русь, синтезуючи в них загальне і виокремлюючи особливе.

У своїй засадничій роботі "Обзор истории русского права" вчений оприлюднив і власну концепцію правотворення, визначивши, що основою права є народна правосвідомість, а право – це сукупність обов'язкових норм, що детермінують державні та приватні відносини [21, с.521]. М.Ф. Владимирський-Буданов чітко диференціював поняття права і закону, визначаючи їх як ціле і частину. Він вважав, що закон не

обов'язково є відбиттям правосвідомості певного народу. У тому випадку, коли він уведений волею іноземного правителя, то він таким вираженням не є. У період його існування – він є обов'язковим для виконання, але не є виразом права підпорядкованого народу [22, с.27].

Специфікою концепції М.Ф. Владимирського-Буданова було те, що право він вважав самостійним явищем, безпосередньо не пов'язаним з виникненням держави. Вчений стверджував, що прогрес у розвитку норм руського права тісно пов'язаний з деякими загальними принципами та чинниками. На його переконання, виникнення та функціонування права залежить не тільки від конкретики соціального буття, але й від географічних факторів. Дослідник підкреслював вірогідність наявності окремої історії права певних груп етносів. Він також вважав можливим існування історії права груп держав, на які розділився один народ. Як приклад, він наводив функціонування єдиної цілісної теорії германського права, незважаючи на те, що єдиної об'єднаної германської держави не існувало. Вчений припускав також можливість існування спільної історії слов'янського права, незважаючи на цілковиту державно-політичну роз'єднаність слов'янських етносів [23, с.34].

Цікавою є думка вченого про те, що право не є випадковістю, стихійним явищем, а є результатом поєднання психічних і фізичних законів людської природи – звідси подібність моральних та правових норм одного народу, зв'язаного єдністю походження, а також спочатку і місцем проживання. Тому правомірно стверджувати про наявність історії права груп держав, на які

розділився один етнос. Ця близька подібність, сліди якої можна побачити і через багато десятиліть, виникла з первісної єдності слов'янського права [24, с.39]. Вчений висловлював думку, що на початковому етапі становлення права є почуття, інстинкт, а надалі право наповнюється знаннями, які діють відповідно до тотожних законів розвитку. Звичай, що виникає у процесі даного розвитку, не утворює норм права, а тільки надає їм чинності. Проблема походження права є, таким чином, питанням про походження звичаєвого права. Не існує загальнолюдського звичаєвого права, можна говорити тільки про розвиток і поліпшення загальнолюдських складових кожним окремим народом. Істотними властивостями звичаєвого права М.Ф. Владимирський-Буданов вважав його обов'язковість, релігійне освячення, консерватизм, але й і можливість адаптуватися до життя. Щодо законів як актів волі законодавця, то вчений вказував, що вони з'являються тоді, коли не вистачає звичаїв або під впливом іноземного права.

Висновки

Отже, у XIX – на початку XX ст. дореволюційні вчені висунули дві основні концепції щодо походження права у східних слов'ян: 1) стихійного виникнення; 2) цілеспрямованої діяльності. Звичаєве право виникло на основі правового звичаю, який, в свою чергу, був нерозривно зв'язаний з домінуючими в соціумі релігійними і моральними нормами. На формування та сутність звичаєвого права також істотно впливав етнічний чинник, який надавав йому відповідної специфічності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабенко В. Н. Правовая основа функционирования судебных органов Древнерусского государства в IX–XV вв. История судебных учреждений России. М. : Институт научной информации по общественным наукам РАН, 2004. С. 39–73.
2. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев : Типография К. Маттисена, 1917. 534 с.
3. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. СПб. : тип. А.Е. Ландау, 1879. 453 с.
4. Lloyd Duhaime. Origin of law. URL: <http://www.duhaime.org/LawMuseum/LawArticle-133/Origin-of-Law.aspx>.
5. Загоскин Н. П. История права русского народа: Лекции и исслед. по истории рус. права Н. П. Загоскина, проф. Имп. Казан. ун-та. Т. 1 Казань : Типо-лит. Имп. ун-та, 1899. 512 с.
6. Еникеев З. И. Особенности осуществления правосудия в Башкирском крае в дореволюционной России. Государство и право. 2004. № 1. С. 99.
7. Simonton J. W. On the Origin and Nature of Law. The Yale Law Journal. Vol. 11. No. 4 (Feb., 1902). pp. 195–207.
8. Ключевский В. О. Курс русской истории. Сочинения : в 9 т. Т. 1. Ч. I. / под ред. В. Л. Янина ; вступ. ст. В. Л. Янина, В. А. Александрова. Москва : Мысль, 1987. С. 130.
9. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. М. : Высш. шк., 1994. Т. 1. 495 с.
10. Demel K. History and Identity: European teacher's seminar. Vienna, Austria, 14–19 May 1995. Strasborg, 1995. P. 95.

11. Gofman E. The Presentation of Self in Everyday Life. N.Y. 1959. P. 105.
12. Леонтьев А. А. Волостной суд и юридические обычаи крестьян. СПб. : Изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1895. 140 с.
13. Юридический факультет Казанского университета: Два века образования и науки. Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2004. 180 с.
14. Щапов Я. Н. "Закон Русский" договоров Руси с Византией и "Правда Русская" Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В.Т. Пашуто. Тезисы докладов. М., 1988, С. 122.
15. Свердлов М. Б. Система русского права как основа международных договоров Руси X – первой трети XIII вв. От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я.Н. Щапову. М., 2005. С. 120.
16. Памятники русского права / под ред. С. В. Юшкова ; сост. А.А. Зимин. М. : Госюриздат, 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. С. 7.
17. Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси (X–XIII вв.). Статья первая Законодательство. 2003. № 7. С. 85–89.
18. Никольский С. Л. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси. Средневековая Русь. Вып.4. М. : Индрик, 2004. С. 5–48.
19. Russkaya Pravda. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Russkaya_Pravda.
20. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). Харьков : Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения "Вища школа", 1987. С. 128–141.
21. Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. К. : Тип. Оглоблина, 1915. Вып. 2. 587 с.
22. Богишич В. В. Сборник нынешних правовых обычаев у Южных славян. Знание. 1875. № 3. С. 21–31.
23. Владимирский-Буданов М. Ф. Отчет о годичной командировке 1880–81 гг. Университетские известия. № 11. К., 1881. С. 2–53.
24. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1908. 695 с.

REFERENCES

1. Babenko, V. N. (2004). *Pravovaya osnova funktsionirovaniya sudebnykh organov Drevnerusskogo gosudarstva v IX–XV vv. Istoriya sudebnykh uchrezhdeniy Rossii* [The legal basis for the functioning of the judiciary of the Old Russian state in the 9th-15th centuries. History of judicial institutions of Russia]. Moskva: Institut nauchnoy informatsii po obshchestvennym naukam RAN (s. 39–73) (in Russ.).
2. Taranovskiy, F. V. (1917). *Uchebnyk entsiklopedii prava* [The Encyclopedia of Law textbook]. Yur'yev: Tipografiya K. Mattisena (in Russ.).
3. Orshanskiy, I. G. (1879). *Issledovaniya po russkomu pravu, obychnomu i brachnomu* [Studies on Russian law, ordinary and mating]. SPb.: Tip. A.Ye. Landau (in Russ.).
4. Lloyd Duhaime. Origin of law. URL: <http://www.duhaime.org/LawMuseum/LawArticle-133/Origin-of-Law.aspx> (in Eng).
5. Zagoskin, N. P. (1899). *Istoriya prava russkogo naroda: Lektsii i issled. po istorii rus. prava N. P. Zagoskina, prof. Imp. Kazan. un-ta* [The history of the law of the Russian people: Lectures and Issled. on the history of Russian. rights of N. P. Zagoskin, prof. Imp. Kazan. un-ta]. T. 1 Kazan': Tipo-lit. Imp. un-ta (in Russ.).
6. Yenikejev, Z. I. (2004). Osobnosti osushchestvleniya pravosudiya v Bashkirskom krae v dorevolyutsionnoy Rossii [Features of the administration of justice in the Bashkir region in pre-revolutionary Russia]. *Gosudarstvo i pravo*, (1). 99 (in Russ.).
7. Simonton, J. W. (1902). On the Origin and Nature of Law. *The Yale Law Journal*, 11(4). 195–207 (in Eng.).
8. Klyuchevskiy, V. O.; Yanin, V. L. (Red.). (1987). *Kurs russkoy istorii. Sochineniya* [Course of Russian History. Compositions]. v 9 t. T. 1. CH. I. Moskva: Mysl' (in Russ.).
9. Vasil'yev, L. S. (1994). *Istoriya Vostoka* [History of the East]. V 2 t. Moskva: Vyssh. shk., T. 1 (in Russ.).
10. Demel, K. (1995). History and Identity: European teacher's seminar. Vienna, Austria, 14–19 May 1995. Strasborg, P. 95 (in Eng.).
11. Gofman, E. (1959). The Presentation of Self in Everyday Life. N.Y. P. 105 (in Eng).
12. Leont'yev, A. A. (1895). *Volostnoy sud i yuridicheskiye obychai krest'yan* [Volost court and legal customs of peasants]. SPb.: Izd. yurid. kn. mag. N. K. Martynova (in Russ.).
13. *Yuridicheskiy fakul'tet Kazanskogo universiteta: Dva veka obrazovaniya i nauki* [Faculty of Law of Kazan University: Two centuries of education and science]. Kazan': Izd-vo Kazansk. un-ta, 2004 (in Russ.).

14. Shchapov, YA. N. (1988). "Zakon Russkiy" dogovorov Rusi s Vizantiyey i "Pravda Russkaya" Vneshnyaya politika Drevney Rusi ["The Russian Law" treaties of Rus with Byzantium and "True Russian" Foreign policy of Ancient Rus]. *Yubileynyye chteniya, posvyashchennyye 70-letiyu so dnya rozhdeniya V.T. Pashuto. Tezisy dokladov*. Moskva (s. 122) (in Russ.).
15. Sverdlov, M. B. (2005). Sistema russkogo prava kak osnova mezhdunarodnykh dogovorov Rusi 10 – pervoy trety 13 vv. [The system of Russian law as the basis of international treaties of Russia 10 – the first third of the 13 century]. *Ot Drevney Rusi k novoy Rossii: Yubileynyy sbornik, posvyashchennyy chлену-korrespondentu RAN YA.N. Shchapovu*. Moskva (s. 120) (in Russ.).
16. Yushkov, S. V. (Red.). (1952). *Pamyatniki russkogo prava* [Monuments of Russian law]. Moskva: Gosyurizdat, Vyp. 1: Pamyatniki prava Kiyevskogo gosudarstva 10–12 vv. (s. 7) (in Russ.).
17. Tomsinov, V. A. (2003). Yurisprudentsiya Drevney Rusi (10–13 vv.). Stat'ya pervaya [Jurisprudence of Ancient Russia (10–13 centuries.). Article One]. *Zakonodatel'stvo*, (7). 85–89 (in Russ.).
18. Nikol'skiy, S. L. (2004). O druzhinnom prave v epokhu stanovleniya gosudarstvennosti na Rusi [On the combat law in the era of the formation of statehood in Russia]. *Srednevekovaya Rus'*, (4). 5–48 (in Russ.).
19. Russkaya Pravda. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Russkaya_Pravda (in Eng.).
20. Skakun, O. F. (1987). *Politicheskaya i pravovaya mysl' na Ukraine (1861–1917)* [Political and legal thought in Ukraine (1861-1917)]. Khar'kov: Izdatel'stvo pri Khar'kovskom gosudarstvennom universitete izdatel'skogo ob'yedineniya "Vishcha shkola". (s. 128–141) (in Russ.).
21. Vladimirskiy-Budanov, M. F. (1915). *Khrestomatiya po istorii rus'kogo prava* [Reader on the history of the Russian law]. Kyiv: Tip. Ogloblina. Vyp. 2 (in Russ.).
22. Bogishich, V. V. (1875). Sbornik nyneshnikh pravovikh obychayev u Yuzhnykh slavyan [Collection of current legal traditions of the Southern Slavs]. *Znaniye*, (3). 21–31 (in Russ.).
23. Vladimirskiy-Budanov, M. F. (1881). Otchet o godichnoy kommandirovke 1880–81 gg. [Report on the year-long commando 1880-81 years]. *Universitetskiye izvestiya*, (11). Kyiv. (s. 2–53) (in Russ.).
24. Vladimirskiy-Budanov, M. F. (1908). *Obzor istorii russkogo prava* [Overview of the history of Russian law]. Kyiv: Tip. Imp. un-ta Sv. Vladimira (in Russ.).

Надійшла 20.03.2018

РЕКОМЕНДОВАНЕ ЦИТУВАННЯ (RECOMMENDED CITATION), АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS)

Греченко В. А., Брусакова О. В. Погляди дореволюційних вчених-юристів щодо виникнення права у давніх східних слов'ян. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 2. С. 37–44. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_2_7.pdf

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1244521>

Розглянуто основні аспекти наукових досліджень вітчизняних вчених, які працювали в ХІХ – на початку ХХ ст. стосовно причин походження права взагалі та у стародавніх східних слов'ян зокрема. Проаналізовано дві основні точки зору щодо цієї проблеми. Перша називалася теорією стихійного походження звичаю, друга – теорією первинної індивідуальної творчості. Відповідно до першої концепції в основі звичаєвого права знаходилася однакова масова поведінка людей, що формувалася стихійно та інстинктивно. За іншою теорією одноманітна поведінка формувалася не стихійно, а за допомогою цілеспрямованої діяльності окремих індивідів, яким згодом починала наслідувати інша маса людей.

Ключові слова: східні слов'яни; Київська Русь; виникнення права; звичаєве право; "Руська Правда"

Греченко В. А., Брусакова О. В. Взгляды дореволюционных ученых-юристов о возникновении права у древних восточных славян

Рассмотрены основные аспекты научных исследований отечественных ученых, которые работали в ХІХ – начале ХХ вв. относительно причин происхождения права вообще и у древних восточных славян в частности. Проанализированы две основных точки зрения касательно этой проблемы. Первая называлась теорией стихийного происхождения обычая, вторая – теорией первичного индивидуального творчества. В соответствии с первой концепцией в основе обычного права находилось одинаковое массовое поведение людей, которое формировалось стихийно и инстинктивно. По другой теории однообразное поведение формировалось не стихийно, а с помощью целеустремленной деятельности отдельных индивидов, которым впоследствии начала подражать остальная масса людей.

Ключевые слова: восточные славяне; Киевская Русь; возникновение права; обычное право; "Русская Правда"

Grechenko V.A., Brusakova O.V. The Views of Pre-revolution Scientists-lawyers about Origin of Law among the Ancient Eastern Slavs

The problem of the emergence of state and law is one of the fundamental ones in the history of law. The issue has by now been on the agenda in the researches of modern scholars who, in their turn, rely on the working-outs of their predecessors, the founders of the national history of law, their students and followers who worked in the nineteenth and early twentieth centuries. A vast majority of their thoughts was pioneering and innovative and has not lost its relevance to this day. At those times, Slavic historiography put forward two main concepts in this regard. The first one, as noted in the present-day legal literature, is known as the theory of the spontaneous origin of the custom, the second one – as the theory of primary individual creativity. In accordance with the first concept, the basis of customary law was the common massive behavior of people, formed spontaneously and instinctively. According to the other theory, monotonous behavior was not formed spontaneously, but with the help of purposeful activity of individuals, and was subsequently followed by other people. According to the researchers of those times, the customary law is an ancient type of law formed in the pre-state era, which ensured the unity and survival of the society. The effectiveness of its norms was provided by all society institutes. Customary law is always ethnic. There is no customary law without its carrier – an ethnic group. The source of customary law was a legal custom, the norms of which are always organically linked with the religious and moral standards that prevail in the society. Researchers defined the law as a set of conditions necessary to reach reasonable goals of being by means of the intermediation of the active will of man. The purpose of the law is good. However, unlike morality, which purpose is good as well, only the external facets of the actions of people are relevant to the field of law. Law is separate from morality, although it should not contradict it.

Key words: eastern slavs; Kyiv Rus; emergence of law; customary law; "Ruska Pravda"